

METROPOL

Inimkonna tähtsaima leiutise ajalugu

BEN WILSON

Inglise keelest tõlkinud Lauri Liiders

Originaali tiitel:

Ben Wilson

„Metropolis: A History of Humankind's Greatest Invention“

Jonathan Cape/Vintage/Penguin Random House, 2020

Tekst © Ben Wilson, 2020

Esmakordselt avaldatud Penguin Random House grupi allüksuse

Vintage kaubamärgi Jonathan Cape all.

Eestikeelne tõlge © Lauri Liiders ja AS Tänapäev, 2021

Toimetanud Siiri Rebane

Kujundanud Inga Joala

Kaane kujundus Michael J. Windsor

Kasutatud fotod:

Shanghai © zhao dongfang/Shutterstock Los Angeles © Kit Leong/

Shutterstock Greece © duncan1890/DigitalVision Vectors/Getty

New York © Bettmann/Getty

Paris © Print Collector/Hulton Archive/Getty

Baghdad © ZU_09/DigitalVision Vectors/Getty

London © Print Collector/Hulton Archive/Getty

arhitektuurilised detailid © Kozlik/Shutterstock

ISBN 978-9949-85-972-6

Trükitud AS Pakett trükikojas

www.tnp.ee

Sisukord

Maailmakaart	8
Sissejuhatus. Suurlinnade sajand	11
1 <i>Linna koidik</i>	
Uruk, 4000–1900 eKr	23
2 <i>Eedeni aed ja patulinn</i>	
Harappa ja Babülon, 2000–539 eKr	48
3 <i>Kosmopol</i>	
Ateena ja Aleksandria 507–30 eKr	74
4 <i>Keisririigi megalinn</i>	
Rooma, 30 eKr–537 pKr	96
5 <i>Gastropol</i>	
Bagdad, 537–1258	118
6 <i>Sõdivad linnad</i>	
Lübeck, 1226–1431	141
7 <i>Maailma linnad</i>	
Lissabon, Malaka, Tenochtitlan, Amsterdam, 1492–1666	162
8 <i>Seltskondlik metropol</i>	
London, 1666–1820	186
9 <i>Põrguvärvad?</i>	
Manchester ja Chicago, 1830–1914	207
10 <i>Pariisi sündroom</i>	
Pariis, 1830–1914	231
11 <i>Pilvelõhkuja hinged</i>	
New York, 1899–1939	255

12	<i>Hävitamine</i>	
	Varssavi, 1939–1945	277
13	<i>Äärelinnade hääled</i>	
	Los Angeles, 1945–1999	308
14	<i>Megalinn</i>	
	Lagos, 1999–2020	344
	Tänuavaldused	381
	Viited	383
	Register	397
	Illustratsioonide loetelu	431

Põhja-Jäämeri

Chicago • Toronto • New York

Los Angeles • Atlanta • Houston

Tenochtitlan • Mexico City

San Lorenzo

• Medellin

• Rio de Janeiro
• Curitiba
• Porto Alegre

Bergen • Hamburg • Lübeck • Amsterdam • Manchester • London • Colchester • Antwerpen • Brugge • Paris • Veneetsia • Genua • Firenze • Rooma • Madrid • Barcelona • Lissabon • Kartaago

Djenné-Djenno

Lagos

Atlandi ookean

Vaikne ookean

Sissejuhatus

Suurlinnade sajand

Täna kasvas linnaelanike arv maailmas veel ligi 200 000 inimese võrra. Sama juhtub homme, ülehomme ja järgnevatel päevil. Aastaks 2050 elab linnades kaks kolmandikku inimkonnast. Oleme tunnistajaks suurimale migratsioonile ajaloos ja see on kõrgpunktiks 6000 aastat kestnud protsessile, mille tõttu on meist käesoleva sajandi lõpuks saanud linnastunud liik.¹

Üks olulisimaid küsimusi, mida endalt küsida, on see, kuidas ja kus me elame. Suur osa sellest, mis meile selgub ajaloo ja käesoleva ajastu kohta, tuleneb selle teema uurimisest. Juba alates esimeste linnataoliste asulate tekkimisest Mesopotaamias umbes 4000. aasta paiku eKr on linnad olnud tohutud infovahetuspaigad; inimeste vastasmõju tiheasustusega suurlinnades on loonud need ideed, tehnoloogia, revolutsioonid ja uuendused, mis kujundavad meie ajalugu. Enne 1800. aastat elas suuremates linnades küll vaid 3–5% rahvastikust, kuid sel tillukesel vähemusel oli globaalsele arengule eaproportsionaalselt suur mõju. Linnad on alati olnud inimkonna laboratooriumiteks ja ajaloo valukodadeks. Kuna linnaka mind – nagu miljoneid teisi igal nädalal – magnetina enda poole tõmbab, lähtusingi „Metropoli“ taustauuringutes ja kirjutamises eeldusest, et meie minevik ja tulevik on lahutamatult seotud linnadega, seda nii heas kui halvas.

Asusin selle laia, mitmepalgelise ja segadusseajava teemaga tegelema ajastul, mida võib pidada erakordseks linnastumisrenessansiks, kuid sellega seonduvad ka enneolematud väljakutsed. Kahekümnenda sajandi alguses oli traditsiooniline linn pigem pessimistlik paik, kus lootusele oli vähe kohta; laienevad tööstusmetropolid vangistasid inimesi endasse, mürgitades nende meeled ja kehad; see näis ette ennustavat ühiskonna lagunemist. Sajandi teisel poolel hoogustus aga reaktsioon tööstuse tekitatud õudustele: linnade asustustihedus pigem vähenes kui suurenes. Tähtsamates globaalmetropolides, nagu New York ja London, elanike arv hoopis langes. Autod, telefonid, odavlennud, kapitali üha vabam liikumine

meie planeedil ja viimasel ajal ka internet võimaldas meil ülerahvastatud kesklinnadest eemale kolida. Kes vajab suurlinnade sotsiaalvõrgustikke, kui virtuaalsetel sotsiaalvõrgustikel pole enam mingeid piire? Kesklinn oma kuritegevuse ja hooletussejätud hoonetega sai asendatud äärelinna äriparkide, linnakute, kodukontorite ja linnast väljas asuvate ostukeskustega. Läinud sajandi lõpuaastatel ja selle sajandi esimestel kümnenditel pöörduti senised suundumused siiski pea peale.

Eriti just Hiinas ärkasid uuele elule paljud muistsed linnad, millele lisandus ka mitmeid tuliuusi, kuna kolme kümnendi vältel kolis maalt linna 440 miljonit inimest, mis tõi kaasa pilvelõhkujate ehitamise buumi. Üle kogu maailma saavutasid linnad majanduselus taas keskse positsiooni. Teaduspõhine majandus ja ülikiire kommunikatsioon ei toonudki kaasa hajaasustuse tendentsi kasvu, vaid julgustas suur- ja väikeettevõtteid, idufirmasid ja vabakutselisi loovtöötajaid linna mesilastarru koonduma. Tehnoloogilised, kunstilised ja finantsilised uuendused leiavad aset siis, kui eksperdid kokku kogunevad; just siis, kui inimesed näost näkku teadmisi jagavad, koostööd teevad ja konkureerivad, saadab neid edu – eriti just paikades, kus on loodud eeldused info vabale voolamisele. Kunagi üritasid linnad ligi meelitada suuri tehaseid ja haugata suuremat tükki maailmakaubandusest, aga nüüd võistlevad nad ajude pärast.

Moodsat metropoli on ümber kujundamas postindustriaalse ühiskonna sõltuvus inimkapitalist ja asustustihedusega kaasnevatest majanduseelistest. Edukad linnad transformeerivad terveid majandusi, nagu tõestab Hiina paljukadestatud majanduskasv, milles juhtroll kuulub linnadele. Iga kord, kui mõne piirkonna asustustihedus kahekordistub, muutub see 2–5% produktiivsemaks: linnades peituv energia muudab meid kollektiivselt võistluslikumaks ja ettevõtlikumaks. Toda jõudu võimendab lisaks linna asustustihedusele ka selle suurus.²

Üks suuri muutusi, mis on meie planeedile viimase kolme kümnendi kestel osaks langenud, seondub üllatava tõdemusega, et tähtsamad metropolid on üha lõdvemalt seotud oma asukohariigiga. Teatud vähete linnade ja linnaregioonide kaal globaalmajanduses üha kerkib: aastaks 2025 tuleb pool globaalsest kogutoodangust 440 linnast, mille koguelanikkond on 660 miljonit (7% maailma populatsioonist). Paljudes arenevates majandustes toodab vaid üks linn (nagu São Paulo, Lagos, Moskva või Johannesburg) kolmandiku kuni poole riigi jõukusest. Lagoses, kus elab 10% Nigeeria rahvastikust, leiab aset 60% riigi tööstus- ja äritegevusest; kui see kuulutaks end iseseisvaks linnriigiks, saaks sellest rikkuselt viies riik kogu Aafrikas. Hiinas tuleb 40% kogu riigi majandustoodangust

kolmest megalinnastust. See pole uus nähtus. Tegelikult on tegu naasmi-sega olukorra juurde, mis on olnud tavaline suure osa ajaloo vältel – superlinna ülisuur roll inimafäärides. Ka muistses Mesopotaamias või Kolumbuse-eelses Kesk-Ameerikas, või Kreeka *polis*'te tõusuajal või kesk-aegsete linnriikide kõrgajal oli see tavaline, et teatud metropolid monopoliseerisid kaubavahetuse ja olid rahvusriikidest üle.

Läbi kogu ajaloo on suurlinnade ja riikide areng käinud erinevaid radu pidi ka muudes valdkondades peale majanduse. Suurlinnad kujunevad tänu oma erakordsele edule tõmbekeskusteks, mis röövivad talenti ja jõukust vähemeelistatud olukorras olevatelt linnadelt ja regioonidelt; need domineerivad kultuuri üle; üha enam iseloomustab neid mitmekesisus, mida mujal ei kohta. Tänapäeval on mõningate kõige võimsamate metropolide puhul 35–50% elanikkonnast sündinud välismaal. Olles nooremad, haritumad, rikkamad ja multikultuursemad asukohariikide elanikkonnast, sarnanevad globaallinnad pigem üksteisega. Paljudes kaas-aegsetes ühiskondades pole sügavaim eraldusjoon vanuse-, rassi- või klas-sipõhine ega kulge ka linna ja maa vahel: ühel pool on suurimad metropolid, teisel pool aga külad, eeslinnad, väikelinnad ja tavalised lin-nad, mis on globaalses teaduspõhises majanduses metropolidest maha jäänud. Mõnes mõttes väljendab sõna „suurlinlik“ glamuuri ja võimalusi, kuid teisest küljest ka poliitilist, kultuurilist ja ühiskondlikku elitaarsust, mida mujal üha enam põlatakse. Suurlinna vihkamine pole mõistagi uus nähtus; suure osa oma ajaloost oleme muretsenud metropoli laostava mõju pärast meie moraalile ja vaimsele tervisele.

Covid-19 hämmastavalt kiire levik aastatel 2019/20 üle kogu planeedi andis märku suurlinnastumise süngest triumfist 21. sajandil; viirus levis nii linnade siseselt kui ka nende vahel nendesamade keerukate ühiskond- like võrgustike kaudu, mis teevad nad nii edukateks ja ühtlasi meie jaoks ohtlikeks. Kui linlased lasid jalga Pariisist või New Yorgist ja läksid pakku näiliselt ohutumatesse maapiirkondadesse, võeti neid seal sageli vaenuli-kult vastu, ja mitte vaid arvatavate haigus kandjatena, vaid ka oma kaas-linlaste hülgajatena. Too pahameelepuhang tuletas taas meelde linna ja mittelinna vahelist vaenulikkust, mida võib kohata kogu ajaloo kestel – metropolid kui privileegidega paigad, mis on ühtlasi nakkuskolded; jõu-kaks saamist lubavad paigad, kust ühtlasi tasub esimeste ohumärkide ilmnemisel jalga lasta.

Juba esimeste linnade tekkest peale on katkud, pandeemiad ja tavalised haigused liikunud mööda kaubateid ja halastamatult laastanud tihedalt asustatud piirkondi. Aastal 1854 hukkus koolera tõttu 6% Chicago

elanikkonnast. Kuid sellest hoolimata jätkas rahvas tollesse 19. sajandi imelisse metropoli kokku voolamist; kui 1850-ndate alguses elas linnas 30 000 inimest, siis sajandi lõpuks juba 112 000. Suurlinnade kasv on jätkunud tänapäevani välja, seda kõigist pandeemiatest hoolimata; oleme valmis maksuma ränka hinda linnaelu eeliste eest, seda isegi siis, kui selle avatus, mitmekesisus ja asustustihedus meie vastu pöörduvad.

Hiljutisema linnastumise mõõtkava on nähtav isegi kosmosest, seda öös säravate valguslaikudena meie planeedi pinnal. Uus renessanss on selgelt tajutav ka tänavatasandil. Paljud linnad, mida 20. sajandi teisel poolel ohtlikeks ja allakäinuteks peeti, on nüüdseks muutunud turvalisemateks ja üha ihaldusväärsemateks elupaikadeks, mis kubisevad tipprestoranidest, tänavatoidukohtadest, kohvikutest, galeriidest ja kontserdisaalidest. Samal ajal lubab digirevolutsioon meile hulgaliselt uusi tehnoloogilisi lahendusi, mille abil kaotada paljud linnaelu miinused, luues futuristlikud andmepõhised „nutilinnad“ koos miljonite sensoritega, mis võimaldavad tehisintellektil juhtida liiklusvoogu, koordineerida ühistransporti, takistada kuritegevust ja vähendada saastamist. Taas on linnast saanud paik, kuhu kokku voolata, mitte sealt põgeneda. Meie aja linnarenessansi võib näha ka jõudsalt muutuvast linnamaastikus – keskklass on naasmas paljudesse allakäinud linnaosadesse, üürihinnad kerkivad, lagunened hooneid taastatakse uuteks otstarveteks ning pea kõikjale on kerkimas terve armee pilvelõhkujaid.

Shanghai muutus 1990-ndate sudusest „kolmanda maailma konnatii-gist“ (kohaliku ajalehe iseloomustus) üsna kähku 21. sajandi postindustrialise suurlinnastumisrevolutsiooni ikooniks, kus nüüd säravad tohutud pilvelõhkujad. Shanghai ja teiste Hiina metropolide imiteerimise tõttu on pilvelõhkujate ehitamine kogu maailmas sajandi algusega võrreldes kasvanud 402%: kui kaheksateist aastat tagasi oli 150 meetrist kõrgemaid ja vähemalt 40 korrusega hooneid 600 ringis, siis nüüd on neid kokku juba 3251; ennustatakse, et selle sajandi keskpaigaks on neid juba 41 000. Suurlinnade ülikiire vertikaliseerumine on tajutav kogu planeedil, alustades traditsiooniliselt madala hoonestusega metropolidest nagu London ja Moskva ning lõpetades buumilinnadega nagu Addis Abeba ja Lagos; nende kõigi kinnismõtteks näib olevat oma elujõudu tõestada kõrgustesse pürgiva linnasiluetiga.³

Linnad kerkivad taeva poole, kuid vallutavad ühtlasi uusi territooriumeid. Vanad piirid kesklinna ja eeslinna vahel on ähmastumas. Paljud eeslinnad pole enam klišeelikult monoliitsed ja igavad paigad, vaid on 1980-ndatest peale järjekindlalt urbaniseerunud – rohkem töökohti, suurenenud mitmekesisus, värvikam tänavaelu, kuid ka kasvanud kuritegevus

ja narkoprobleemid – teiste sõnadega on kesklinna voorused ja pahed sinnagi jõudnud. Tulemuseks on metropolid, mis hõlmavad terveid regioone. London eristub ülejäänud Kirde-Inglismaast majanduslikult üha vähem. Atlanta laiub Georgia osariigis juba rohkem kui 5000 ruutkilomeetrit (võrdluseks on Pariisi pindala vaid 100 ruutkilomeetrit). Maa ilma suurim megalinnastu Tokyo mahutab oma 40 miljonit inimest 13 500 ruutkilomeetritele. Kuid ka see koloss kahvatub võrdluses Hiinasse planeeritavate megaregioonidega, nagu Jing-Jin-Ji, mis peaks endasse haarama kogu Pekingi, Hebei ja Tianjini, kattes 217 000 ruutkilomeetrit ja pakkudes elupaika 130 miljonile inimesele. Kui kõneleme „metropolist“ 21. sajandil, ei räägi me keskse tähtsusega ärilinnaosadest nagu Manhattan või Tokyo kesklinn – meie klassikaline kujutus võimu ja rikkuse asupaigast –, vaid tohututest omavahel ühendatud regioonidest, kus paljud linnad kokku sulanduvad.

Nägemus neist uutest ennastkehtestavatest suurlinnadest võib kergesti pea ringi käima panna. Vertikaalse elamise hullus on muutunud ülirikaste privileegiks; see annab märku ihast põgeneda alt kärarikastelt, ülerahvastatud ja hullusajavatelt linnatänavatelt, et leida rahu pilvedest. ÜRO väitel on slummid ja mitteametlikud asumid, kus puuduvad põhimugavused ja taristu, muutumas inimkonna „kõige levinumaks ja iseloomulikumaks elukohatüübiks“. Enamiku meie liigikaaslaste tulevases eluviisist annavad märku pigem need äärmiselt ülerahvastatud, isehitatud ja iseorganiseerunud piirkonnad Mumbais ja Nairobis kui Shanghai või Seouli uhke kesklinn või jõukad valglinnastuvad Houston ja Atlanta. Täna on miljardi inimese – iga neljanda linnaelaniku – koduks mõni slumm, agul, *favela*, *barrio*, vaestelinnak, *kampung*, *campamento*, *gecekondu*, *villa miseria* või mõne muu säärase nimetusega õnnistatud planeerimata, isehitatud linnaosa. Umbes 61% globaalsest tööjõust – miljard inimest – teenib leiba mustalt mitteametlikus majanduses, mis aitab laienevat linnapopulatsiooni toita, riietada ja majutada. Selline isetegevuslik linnaelu täidab linnavalitsuste tegematajätmistest jäänud tühikud, kuna sageli ei suuda need niisama lihtsalt toime tulla uute tulijate sissevooluga. Pöörame palju tähelepanu teaduspõhise majanduse innovaatoritele, kes suurlinnade keskustes edu saavutavad. Kuid leidub ka teistsuguseid uuendajaid, kes tegutsevad rohujuuretasandil, hoides linnu toimimas raske töö ja leidlikkusega.⁴

Nii pilvelõhkujaid kui aguleid kerkib kui seeni pärast vihma, mis annab märku sellest, et käesolev sajand saab kuuluma linnadele. Sest ka kõige vaesemate megalinnade kodanikud teenivad rohkem, annavad lastele parema hariduse ja elavad suuremate mugavuste keskel kui nende

maale jäänud sugulased. Rio de Janeiro *favela*'des oli maalt linna kolinute esimeses põlvkonnas kirjaoskamatus e määr 79%; nende lastelastest on 94% kirjaoskajad. Sahara-aluse Aafrika miljonilinnades on väikelaste suremus kolmandiku võrra madalam kui väiksemates asulates. India tüdrukutest vanuses 13–18, kelle pere päevasissetulek jääb alla 2 dollari, käib maakohtades koolis vaid 16%, Hyderabadis on sama näitaja 48%. Peale Hiina kiiretempolist linnastumist on keskmine eluiga tõusnud kaheksa aasta võrra. Kui sa elad Shanghais, on sul põhjust loota, et sa elad 83-aastaseks, kümme aastat kauem kui Lääne-Hiina maaproovintside keskmine elanik.⁵

Neist 200 000 inimesest, kes täna linna kolisid, põgenevad paljud maakohtades lohkava vaesuse eest. Kui maa enam elatist ei anna, jääb ainsaks võimaluseks linna minna. Lisaks pakuvad linnad võimalusi, mida mujalt ei leia – nii on see alati olnud. Kuid nad nõuavad oma elanikelt leidlikkust ja vaimukindlust. Arenevate linnade räämas ja ebasanitaarsed slummid on sageli ühed kõige ettevõtlikumad paigad meie planeedil. Ühtlasi tekivad seal keerukad vastastikuse toetuse võrgustikud, mis aitavad megalinnaelu raskuste ja hädadega toime tulla. Üks Aasia suurimaid slumme, Mumbais asuv Dharavi, suudab ligi miljon inimest ära mahutada vaid kahele ruutkilomeetrile. Umbes 15 000 ühetoalist töökoda ja tuhanded mikroettevõtted moodustavad sisemajanduse, mis toodab miljard dollarit aastas. Paljud sealsed inimesed töötavad ümber Mumbai ülejäänud 20 miljoni elaniku tekitatud prügimägesid. Hoolimata uskumatust asustustihedusest ja korralduse (või muude põhiteenuste) puudumisest on Dharavi, nagu ka teised India megaslummid, ringijalutamiseks üllatavalt ohutu paik.

Käputäis iseõppinud arvutinohikuid alustas 1990-ndate lõpuaastatel ühel Lagose tänaval ja nüüdseks on nad selle muutnud suurimaks info- ja kommunikatsioonitehnoloogia turuks Aafrikas: see on Otigba arvutiküla, kus tegutsevad tuhanded ettevõtjad ja mille päevane käive on üle 5 miljoni dollari. Kobarefektist lõikavad kasu teisedki peale pankurite Wall Streetil või Shanghai Pudongi uusalal, reklaamiagentuuride Sohos või tarkvaraprogrammeerijate Räniorus või Bangalores; see muudab miljonite inimeste elu ja elustiili kõikjal maailmas, kui linnastumine üha levib ja intensiivistub. Isetegevusel põhinev mitteametlik linnamajandus – toimuks see siis kiiresti kasvava Lagose tänavatel või mõnes rikkamas metropolis, nagu Los Angeles –, annab tunnistust inimese võimest tühjale kohale linnu rajada ja luua toimivaid ühiskondi isegi näilise kaose keskel. Selles peitub 6000 aasta vanuse linnaelukogemuse tuum.